

3257

3258

3259

3260

9(47.929)

4-92

9147.925

4-92

№ 6

30/ ~~18~~ 900 *Վ. Վահագնյան*

ԿՈՒԿՈՒՆԵԱՆԻ

Խ Մ Բ Ի

ԱՐՇԱԻԱՆՔԸ

(Արտոլաճների պատկերով)

ՎԻԵՆՆԱ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան ազատ տպարան

1894

8 W.

45000400400

44704

295040370

Handwritten signature
(Handwritten text)

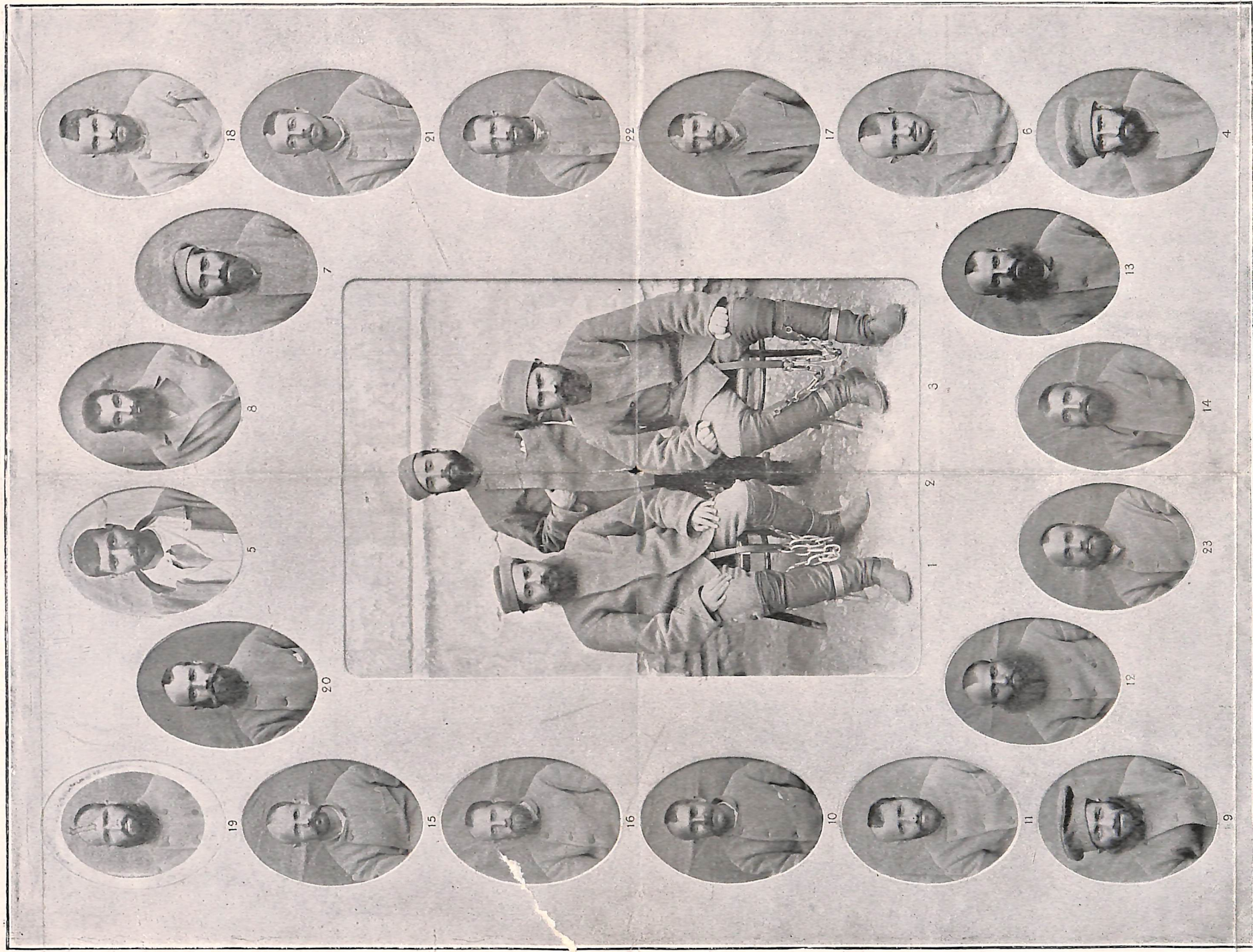
37169-66

2004

50970-4.-

2012

1. Սարգիս Կուկունեան՝ նիւթէցի
2. Կոստանդին Լեւինեան՝ տնտէսի
3. Ռուբէն Յովհաննիսեան՝ թիֆլիսեցի
4. Մանուկ Գալստեան՝ մէլեցի
5. Իլլաթ Մինասեան՝ խնուօցի
6. Աւետիս Մարտիրոսեան
7. Ս. Յարութիւնեան-Ծեբուշի՝ երևան.
8. Մկրտիչ Հաճի Դանիէլեան

9. Մանուկ Գալստեան՝ մէլեցի
10. Գօթօեան՝ մէլեցի
11. Աւետիս Մանուկեան՝ բասնցի
12. Եփրեմ Դաւթեան՝ բարսումցի
13. Չալքեան
14. Մուրադ Ղարաբեկեան՝ Հոտնցի
15. Հաճի Կարապետ Բալբեան՝ Տ. Հայ
16. Ռուբէն Դեբէկեան՝ Տ. Հայ

17. Բարսեղ Գամանիւն
18. Վարդան Բոլեանց՝ շիրակեցի
19. Մինաս Օլջադեանց՝ կարնեցի
20. Պետրոս Գրիգորեան՝ Տ. Հայ
21. Մովսէս Մեղրումեան՝ գեառալցի
22. Արգամ՝ Պետրոսեանց՝ Տ. Հայ
23. Գրիգոր Է. քմբէջեան՝ ախալցիսեցի
(մեռաւ. օգոստոսին Բաթումի բանտում):

ԿՈՒԿՈՒՆԵԱՆԻ

ԽՄԲԻ ԱՐՇԱՒԱՆՔԻ

Հայկական յեղափոխական շարժումը նոր չէ. նա սկիզբն է առել 30 տարի սրանից առաջ, մօտաւորապէս 60 - ական թուականներին: Նա ունի իր անցեալը, իր հերոսները: Բայց նա աւելի լայն ծաւալ, աւելի լայն սահմաններ է ընդունում Ռուս-Տաճկական պատերազմից յետոյ, 80-ական թուականների Էրզրումի և Սասունի շարժումներով, որ նորից կենդանութիւն, կեանք է առնում 1890թ. Էրզրումի ցոյցով, որի արձագանքն էր և Պօլսի ցոյցը: Նա փոքր առ փոքր մեծանում, լայնանում է, տարածվում, մուտք է գործում ժողովրդի բոլոր խաւերը: Մասնակցում էին բոլորն առանց խըտրութեան դիրքի, հասակի՝ հայ մշակից սկսած մինչև ուսանողը, վաճառականից մինչև հոգևորականը: Իրօք, մի անմոռանալի, անջնջելի տպաւորութիւն էիք ստանում, երբ տեսնում էիք այդ շարժման ծայրը հասած նոյն իսկ բուն Հայաստանից հեռու վայրերը, ուր ոչ պակաս ոգևորութիւն էր տիրում: Երիտասարդութիւնը մի արտասովոր եռանդով անցած էր ժողովրդական այդ վեհ շարժման գլուխը: Ժողովներ էին տեղի ունենում, զանազան տե-

սակ խմբեր կազմակերպում, ծրագիրներ մշակում և գործում:

1890 թ. Էրզրումի ցոյցն էր, որ նորից սթափեցրեց հայ ժողովուրդը և յառաջ բերաւ վերջին շարժումը: Հայ յեղափոխականների երկար տարիների ջանքերն ու աշխատանքն ստեղծել են Էրզրումի և Պօլսի ցոյցերը, իսկ վերջիններս ծնունդ տուին այն կենդանի շարժման, որով այսօր բռնված է բովանդակ հայ ժողովուրդը: Այդ շարժման արգասիքն է և Կուկունեանի խմբի արշաւանքը, որ մենք կաշխատենք համառօտակի պատմել:

—o—

1890 թ. ամառն էր, երբ Կուկունեանը, թողնելով Պետերբուրգի համալսարանը, եկաւ Կովկաս Տաճկահայաստան գնալու նպատակով: Պետերբուրգում նրան միացել էին նրա երկու ընկերները՝ Ռուբէն Յովհաննիսեան և Կոստանդին Լեւինեան: Այս համակրելի երիտասարդները թողել էին իրենց խաղաղ կեանքը, ոգեւորված սուրբ գործով, շտապում էին դէպի կուուի դաշտը, դէպի Տաճկահայաստան: Նրանք գիտէին, նրանք զգում էին՝ որ իրենք պիտի զոհվին և գուցէ շատ շուտով: Բայց մեռնել մի վսեմ, բարձր գաղափարի համար, մահ ստանալ մի խեղճ, դարերով ճնշված, հարստահարված, իսկ այժմ կենդանութեան նշոյլներ ցոյց տուող ժողովրդի ազատութեան գործի համար, երբ համոզված ես, որ տասնեակներով հարիւրներով յաջորդ-

ներ կունենաս, երբ համոզված ես, որ քո մահով յեղափոխական գործը մի քանի քայլ յառաջ կընթանայ, այս նրանց ոյժ, քաջութիւն էր տալիս, նրանց խրատուսում, քաջալերում էր:

Կուկունեանն իր երկու ընկերներով Թիֆլիզ էր եկել, որտեղ նա մնաց մի առժամանակ: Հենց այստեղ նրանց միացան 15 քաջ երիտասարդներ, որոնց մէջ կային տաճկաստանցիք և պարսկաստանցիք: Կուկունեանը սրանց բաժանեց երկու փոքրիկ խմբերի և նրանց հետ միացնելով իր երկու ընկերներին, ճանապարհ գցեց Ղարսի նահանգը: Նա որոշել էր տեսակցութեան տեղը և ժամանակը: Ինքն էլ վերջացնելով մի քանի անհրաժեշտ պատրաստութիւններ, ճանապարհ ընկաւ նոյն ուղղութեամբ:

Ղարսի նահանգի և Ալէքսանդրօպօլի գաւառի ժողովուրդն այդ ժամանակ մի տեսակ իրարանցման, շարժման մէջ էր. Էրզրումի դէպքը նրան սթափեցրել, ցնցել էր: Այժմ նա լսում է, որ մի հրոսակային խումբ է պատրաստվում, որ անցնի գնայ Տաճկահայաստան: Եւ Հիւրակն անտարբեր չմնաց: Քիչ է ասել՝ „անտարբեր չմնաց“, դա պարզ չի որոշում, դա չի արտայայտում այն ոգեւորութիւնը, այն կենդանի մասնակցութիւնը, որ ունեցաւ այդ երկրի ժողովուրդը 1890 թ. անցքերի ժամանակ: Այն դէպքերը, այն ցոյցերը, այն վեհանձն, անձնուրաց գործերը, որոնց վկայ էին լինում Կուկու-

ներանը և իր խումբը, մի խօսուհ ապացոյց էին ժողովրդի հասունութեան: Դա մի գեղեցիկ տեսարան էր, մի աննման, աննկարագրելի պատկեր:

Վուկոնեանի խումբը ցրված է մի քանի գիւղերում, կարգադրութիւնների է սպասում, որ յառաջ ընթանայ: Ի նչպիսի ուրախութիւն, բերկրութիւն է տիրում այդ գիւղերում խմբի անդամների ներկայութեամբ: Գիւղացու ուրախութեանը չափ չէր լինում, երբ նրան յաջողվում էր անդամներից մէկին իր տունը հրաւիրել հիւրասիրել: Այդ ժամանակ միւս գիւղացիք բերում էին այդտեղ իրենց ամենաընտիր կերակուրները, որ իրենք էլ մասնակցած լինեն այդ հիւրասիրութեան: Վանայք նրանց ոտքերն էին լուանում և իրենց գործած գուլպաները հագցնում, այդ կերպ յայտնում իրենց սէրը, իրենց համակրանքը:

Երկրի երիտասարդութիւնը ոգևորված՝ ամեն կողմից տասնեակներով գալիս խնդրում, աղերսում է Վուկոնեանին՝ իրենց ևս ընդունել իր խմբի մէջ: Վուկոնեանը նպատակ չունէր, նոյն իսկ անկարելի էր այն ժամանակ մի քանի հարիւր հոգուց բաղկացած խմբերով անցնել սահմանը. և նրա խմբի անդամների թիւը հարիւրների կը հասնէր, եթէ նա բոլոր իրեն ղիմողներին ընդունէր խմբի մէջ. այդ պատճառով նա մերժում էր, թէև չկարողացաւ բոլորովին զանց առնել այդ աղերսանքները, մանաւանդ երբ շատերը, նկատելով

Վուկոնեանի յամառութիւնը, ուղղակի պահանջում էին յանուն „գործի“ իրենց էլ ընդունել:

Այստեղ մենք պիտի պատմենք մի քանի դէպքեր, ուր փայլում է հայ կնոջ վսեմ, բարձր բնաւորութիւնը: Հայուհու բնաւորութեան այդ դժերը հարկաւոր է ոսկէ տառերով արձանագրել մեր յեղափոխական պատմութեան էջերում:

Այս դէպքերից մէկը տեղի է ունենում Ալէքսանդրօպօլի շրջակայ մի գիւղում, ուր իջած էր Վուկոնեանը իր մի քանի ընկերներով: Մի առաւօտ նրանք պիտի այդտեղից հեռանային: Առսաբացին էր ամբողջ գիւղը ոտի վրայ էր արդէն. նա շրջապատել էր մեր հերոսական խումբը: Վանայք արտասուելից աչքերով նրանց ճամբու պաշար էին տալիս. տղամարդիկ խրախուսում, քաջալերում էին, իսկ երիտասարդները երգփում էին նրանց հետեւել, երբ, Վուկոնեանի ասելով պատեհ ժամը կը զարկի: Տղերքն արդէն ձիու վրայ նստած պատրաստվում էին ճանապարհ ընկնել, գիւղի քահանան կարդում է „Տէր, ողորմեա՛ւն և բարի ճանապարհ մաղթում. բոլորն էլ զգացված են. ճամբորդները հազիւ են զսպում իրենց արտասուքը: Այդ միջոցին մօտենում է Վուկոնեանին մի պառաւ կին, որին հետեւում է ճամբորդի հագուստով մի երիտասարդ: — Ղուրբան էղնիմ քզի, Սարգիս-բէկ ջան (այդպէս էին անուանում Վուկոնեանին Ղարսի և Ալէքսանդրօպօլի

կողմերում), ասում է պառաւը, աղաչանք մ'ունիմ:

— Ի՞նչ է, մայրս, հարցնում է Վուկոնեանը:

— Աստուծու սիրուն, ինդիրս կատարէ: Էս տղան կը տեսնի՞ս, իմ մեծ տղաս է, էսոր քո հետ պիտի տանիս. մեր Լուսաւորչայ սուրբ հաւատուն, մեր խեղճ աղբերանց սիրուն էսոր մատաղ պիտի էնե՛ս: Ես էլի զաւակներ ունիմ, էնոնց երբ պէտք լինի, կը շրկեմ էդ սուրբ գործին:

Գժուար չէ երեւակայել, թէ ինչ տպաւորութիւն, ինչ անզգեցութիւն կը գործէին պառաւ մօր ազգասիրական այդ անկեղծ ցանկութիւնը: Պառաւի խօսքերից յետոյ մի րոպէ խորին լուութիւն է տիրում. բոլորն էլ խորը զգացված են այդ վեհ տեսարանից, բոլորի աչքերից հոսում են արտասուքի խոշոր կաթիլներ:

Վուկոնեանն անել դրութեան մէջ էր. մի կողմից պառաւ մօր թախանձանքը՝ ընդունել իր որդուն ևս իր խմբի մէջ, միւս կողմից վերջինիս օր օրի վրայ մեծանալը, լայն սահմաններ ընդունելը: Բայց այդ տեսարանի ազգեցութեան տակ նա չկարողացաւ հայրենասէր մօր նուէրը մերժել, այդ նուէրն ևս ընդունում է իր խմբի մէջ: Պառաւ մայրը հեկեկալով համբուրում է Վուկոնեանի ոտները: Նրա որդին 20-21 տարեկան երիտասարդ էր, անունը Մուկուչ:

Նոյնանման մի այլ դէպք տեղի ունեցաւ Ղարսում, ուր Վուկոնեանը գնացել էր Պաշնակցութեան՝

գործակալի հետ տեսնվելու: Նա իր 5-6 ընկերների հետ նստած է լինում մի տան մէջ: Ներս է մտնում մի պառաւ կին նոյնպէս իր որդու հետ միասին և ասում է.

— Ինչպէս որ դուք կերթաք ձեզ ազգին նուիրելու, էս իմ տղաս էլ կուղէ ձեզի հետ գալ: Խսիկ իմ մեկուճար տղէս է, Աստուծոյ առջև մենակ էսոր ունիմ. տարէ՛ք էսոր հեաներդ, տարէ՛ք, թող զոհվի այդ սուրբ գործի համար: Պառաւը վերջացնում է իր խօսքերը, այլ ևս չի կարողանում իրեն զսպել, լալով դուրս է վազում: Դրա որդին Դարբին Ստեփանն էր. դա ևս ընդունվում է խմբի մէջ:

Այստեղ այս անցքերը պատմելիս ակամայ մեր յիշողութեան մէջ զարթնում են Բօլլարիայի յեղափոխական կեանքի յար և նման դէպքերը: Ընթերցող, անշուշտ դու կարգացած կը լինիս այդ կեանքից վերջրած փոքրիկ պատմութիւնները և „Լուսադիմին“ վէպը: Անշուշտ դու յիշում ես պառաւ Տօնկայի տիպը: Դա այն կինն էր, որ յանուն Բօլլարիայի ազատութեան ինքն իր ձեռքով հրեց, գցեց իր հինգ տղաներին և երկու աղջկան յեղափոխական գործունէութեան դաշտը: Միթէ նոյնն այժմ մեզանում չի կատարվում. ձեզ ապացոյց վերեւ բերած օրինակները: Այո՛, մեզանում այժմ նոյնն է կատարվում, նոյնը կրկնվում: Երբ դուք մտքով թերթում էք Բօլլարական յեղափոխու-

Թեան պատմութիւնը, երբ ձեր մտքովն էք անցնում այդ յեղափոխութեան բոլոր փազերը, դուք գտնում էք մեր այգիման դրութեան հետ մի ակներև, աչքի զարնող նմանութիւն: Դուք այդ պատմութեան մէջ տեսնում էք միևնոյն պայմանները, միևնոյն դրութիւնը, միևնոյն ճնշումները, միևնոյն աճնազոհութիւնները, ժողովրդական նոյն շարժումները, ցոյցները, դիմադրութիւնները, նոյն հրոսակային խմբերը, ապա այդ բոլորին հետևում է ընդհանուր մեծ յեղափոխութիւնը, ապա և Բօլշարիայի ազատութիւնը...

Վերադառնանք մեր պատմութեան: Հենց այստեղ նկատենք, որ վերոյիշեալ երկու անձնուէրները՝ թէ Մուկուչը և թէ Դարբին Ստեփանն իսկապէս զոհեցան, երկուսն էլ սպանվեցան:

Առաջ բերենք հայ կնոջ մի այլ օրինակը: Կուկուհեանին մի գիւղում մօտենում է մի 35-40 տարեկան կին և ուղղակի առաջարկում է իրեն ևս ընդունել հրոսակային խմբի մէջ: «Ես որբեայրի եմ, ասում է նա, հինգ տարեկան զաւակ ունիմ միայն. նրան էլ գիւղը կը պահի, եթէ ինձ խմբի մէջ ընդունես: Ես ծանրութիւն չեմ լինիլ. ես թէ լաւ ձի նստել և թէ լաւ հրացան արձակել գիտեմ. այս բոլորը գիւղացիք գիտեն»: Ներկայ եղող գիւղացիք վկայում են կնոջ քաջութիւնը, որ նա ցոյց է տուել հարեան թուրք գիւղացիների հետ պատահած յաճախակի ընդհարում-

ների ժամանակ: Բայց և այնպէս Կուկուհեանն անյարմար դտաւ ընդունել այդ արի հայուհուն խմբի մէջ:

Կուկուհեանի խումբն օր օրի վրայ մեծանում էր. անդամների թիւը հասնում էր 80-ի: Այդ ազնիւ, գործին ամբողջովին նուիրված, միմեանց հետ սերտ սիրով կապված քաջ երիտասարդների մէջ էին անուանի «ղաչաղ» Սարգարը՝ Ալէքսանդրօպօլի գաւառից, զարաբաղցի անվեհեր Արբաշամը, բուլանդղիի Նատօն և այլն:

Կուկուհեանն իրեն ազատ էր պահում դէպի ռուս կառավարութիւնը: Նա միմիայն զգուշացնում էր խմբի անդամներին անկարգութիւններից և սպանութիւններից, որ նրանք կարող էին գործել ռուսաց սահմաններում: Տղերքը բաժանված էին մանրիկ խմբերի՝ զետեղված հայ գիւղերում: Կուկուհեանը նրանց ժամանակ ժամանակ այցելում էր. իր ընկերների, գլխաւորապէս, զարաբաղցի Արբաշամի միջոցով նրանց ուղարկում էր փող, ծխախոտ և այլ անհրաժեշտ պիտոյքներ, որ գիւղացիների մօտ սակաւ են կամ բոլորովին չեն գտնվում: Խմբի անդամներից մի քանիսը, որոնք լաւ հմուտ չէին հրացանաձգութեան մէջ, գնում էին ձորերը և հմուտ անձանց հսկողութեան մէջ, վարժվում էին: Աւելորդ է ասել, որ տղոց բոլոր հրացաններն այնալու և բերդանկաներ էին:

Արդէն Սեպտեմբեր ամիսն էր, բայց Կուկուհեանի

խումբը դեռ գիւղերում ցրված՝ սպասում էր անհամբեր: Խմբի անհրաժեշտ պատրաստութիւնները և մի քանի կողմնակի պատճառներ արգելք էին լինում սահմանն անցնել: Ժամանակը բաւական անյարմար էր. աշունն արդէն եկած, էսօր էգուց կսկսվին ցրտերը և խումբը դեռ ոչ բոլորովին պատրաստված: «Գաշակցութեան» վարչութիւնը, ի նկատի ունենալով այս հանգամանքները, առաջարկում է Կուկունեանին Տաճկահայաստան գնալը յետաձգել հետեւեալ գարնան, երբ եղանակները պարզված կը լինեն, սարերն ազատված ձիւնից, — մի հանգամանք, որ շատ կարևոր է հրոսակային խմբի համար:

Այստեղ մենք առաջ ենք բերում այդ առիթով վարչութեան Կուկունեանին գրած նամակներից մի քանի կրտորներ: Այդ նամակները բռնված են եղել Կուկունեանի մօտ և զետեղված են Խրեանի նահանգական դատարանի մեղադրական արձանագրութեան մէջ, որից մենք թարգմանօրէն քաղուածք ենք անում: «Գալով այն համոզմունքին, կարդում ենք մենք այդ նամակներից մէկի մէջ, որ նախ և առաջ անհրաժեշտ է տաճկահայերին զէնք մատակարարել, վարչութիւնը լիազօր իրաւունք է տալիս Կուկունեանին այդ նպատակով բանակցութեան մէջ մտնել Ղարսի տեղական խմբի հետ, որպէս զի որքան կարելի է շուտ իրագործել այդ էական պահանջը, ստանալ Ղարսի խմբից հարկաւոր միջոցները, պատրաստել իր

ձեռքի տակ գտնվող մարդկանցից մի խմբակ, որ ընդունակ լինի զբաղվիլ զէնք տարածելով»: Մի այլ նամակով ծածկագրերով գրած, վարչութիւնը յայտարարում է Կուկունեանին, որ ռուս կառավարութեանն արդէն յայտնի են նրա բոլոր գործողութիւնները, ռուսի նա խորհուրդ է տալիս Կուկունեանին անմիջապէս անցնել Տաճկաստան, միայն ոչ ամբողջ խմբով, այլ իր 5 ընկերներով: Երրորդ նամակով վարչութիւնը յայտնում է իր վճիռը: «Նա առաջարկում է Կուկունեանին մի փոքրիկ խմբով անցնել սահմանը, իսկ մնացած սողոցը զետեղել զանազան տեղերում, միայն ոչ Ղարսի նահանգում և ոչ էլ իրենց ծննդավայրում: Կուկունեանը համաձայն էր այդ առաջարկութեան. մանաւանդ դէմ էին խմբի միւս անդամները: Վերջիներս յամառութեամբ մերժում էին այդ առաջարկութիւնը: Նրանց համար շատ ծանր էր նորից տուն վերադառալ կամ ապրել երկար ամիսներ հասարակութեան հաշուով մի որ և է գիւղում: Բացի այդ՝ նրանցից շատերի անուանները յայտնի էին ռուս կառավարութեան և նրանք չէին կարող ազատ իրենց գործով զբաղվիլ: Վարչութեան և խմբի բարակցութիւնները սուր կերպարանք են ստանում. գալիս են վարչութեան անդամներից երկուսը, բայց դարձեալ անյաջող. խումբը մերժելով մերժում է, համարելով հակառակ քայլը գործի դաւաճանութիւն: Իրօք, շատ ծանր էր ըրպէն. պարզ էր, որ խումբն այդպիսի անբարեյա-

ըող պայմաններում չպիտի կարողանար ի կատար ածել իր ծրագիրը: Երկար բանակցութիւններից յետոյ որոշվում է թոյլ տալ խմբին անցնել սահմանը, միայն մաս մաս, ցրվել Տաճկահայաստանի գիւղերը, գաղանի պրօպագանդա անել այդպէս մնալ մինչև գարուն. գարնանը խմբվել մի տեղ և, եթէ պայմանները թոյլ կը տան, յարձակողական դիրք բռնել: Այդ առաջարկութիւնը խմբի կողմից հաւանութիւն է գտնում և ընդունվում: Խսկ յետոյ թէ ինչ պատահեց, ինչ փոփոխութիւն տեղի ունեցաւ խմբի մէջ, դա մեզ յայտնի չէ. այսքանը միայն պարզ է, որ խումբը որոշել էր իր նախկին ծրագրով գործել, այսինքն ամբողջ խմբով սահմանն անցնել:

Այստեղ մենք չենք մեղադրում խմբի անդամներին, իրօք, պայմաններն անյարմար, անբարեկաջող էին. բայց մի և նոյն ժամանակ խումբը գտնվում էր այնպիսի հանգամանքների հանդէպ, որ այլ կերպ գործել, այլ ձևով վարվել, ո՛չ այնպէս, ինչպէս իր նախկին ծրագրերն էր թելադրում, ուղղակի նա անկարող էր, իր ուժերից վեր էր:✝

Թէ այսպէս թէ այնպէս, որոշվում է հենց սեպտեմբերին անցնել սահմանը: Այդ ամսի 22-ին խումբն իր ամբողջ կազմով արդէն գտնվում էր Զիւրիւկ գիւղում: Անդամների թիւը հասնում էր 78-ի, որոնցից 24 ձիաւոր:

Հետևեալ օրը կիւրակի էր, խումբը ճանապարհ է

ընկնում: Ճամբի վրայ գտնվող գիւղերը ի՞նչպիսի ուրախութեամբ և ոգևորութեամբ էին նրան գիմաւորում: Մի գիւղում քահանան նոյն իսկ Աւետարանով, խաչով խաչվառով գիւղից դուրս խմբի համար մաղթանք է կատարում և այսպէս «բարի ճանապարհ» մաղթում: Ամեն կողմ ուրախութիւն, ամեն կողմ խնդում, արտասուք. այդպէս էր ժողովուրդն ուղեկցում իր քաջերին:

Միւս օրը, լուսաբացին, հասնում են սահմանագլխի վրայ գտնվող Զիւլեկլուայ ձորը: Այդտեղ իջնում են, իսկոյն հաւաքում են տաշեղ, փայտ, խարոյկ պատրաստում: ցուրտը բաւական զգալի է լինում: Խումբ խումբ նստոտում են խարոյկի շուրջը, բանում իրենց պաշարը: Պաշար նրանք վերցրել էին այնքան, որքան կարող էին, գիւղացիք նրանցից ոչինչ չէին խնայել: Մի քիչ հանդստանալուց յետոյ պիտի շարունակէին յառաջ ընթանալ:

Խումբն իր հետ պատրաստած ունէր երկու դրօշակ, որոնցից մէկի վրայ ձեռքով նուրբ գործված էր Գրիգոր Լուսաւորչի պատկերը, իսկ միւսի վրայ մի առիւծ և սրա ոտի տակ — կիսալուսին: Տղերքը բոլորն էլ իրենց ուսերի վրայ կրում էին զինւորի էպօլետներ, իսկ Կուկուշեանը և Սարդարը զինւորական սպայի. այդ էպօլետների վրայ կարած էր «Մ. Հ.», այսինքն «Մայր Հայաստան»: Այս էպօլետներն այն նպատակով էին տղերքը կրում, որ հարկաւոր եղած ժամանակը կարո-

դանան սահմանապահ զօրք ձևանալ:

Խումբն արդէն պատրաստ կանգնած է, դրօշակները պարզում են: Խմբի միջից դուրս է գալիս Սարգարը, կանգնում բոլորի դիմացը և զգացված ձայնով մի աղբու ճառ է արտասանում: Նա նկարագրում է մեր տաճկահայ եղբայրների քաջած նեղութիւններն ու տանջանքները, նրանց ստացած անվերջ նախատինքն ու վիրաւորանքները, կենդանի գոյներով պատկերացնում է նրանց անարգ ստրկական վիճակը, նրանց սրբութիւնների խախտվիլը, նրանց կոյսերի լլկվիլն ու բռնաբարվիլը, կանգ է առնում տաճկական բանդի ու կապանքների, պետութեան և քրդերի անհուն-անհամար դադանութիւնների վրայ... Բացատրում է դրօշակի նշանակութիւնը, մի քանի կարևոր գործնական խորհուրդներ տալիս, խրախուսում և քաջալերում: Բոլորն էլ զգածված են, խումբըն առաջ է շարժվում, դրօշակները ծածանում են...

Քիչ ճանապարհ անցնելուց յետ խումբը պատահում է մի քանի քրդերի, որոնք տղոց տեսնելով, սկսում են փախչիլ: Կասկած չկար, որ նրանք պիտի գնային գիւղըն իմաց անելու, անհրաժեշտ էր պատրաստվել, յարմար դիրք բռնել: Այդպիսի մի յարմար տեղ տաճկաց հողի վրայ գտնվող Բօզ-Պաղն էր, բայց դժբախտաբար տղերքն այնտեղ բարձրանալու ճամբէն չգիտէին, իրենց հետ վերցրած թուղամորթ տաճկահայ ուղղեցոյցները քրդերին տեսնելուն պէս՝ թողել, անյայտացել էին:

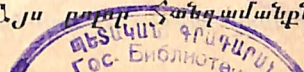
Մինչև որ տղերքը ճանապարհ էին փնտրում, հեռուից արդէն հրացանի ձայներ են գալիս, խկոյն երևում են 20 ձիաւոր, այդքան էլ հետևակ քրդեր, դրանք Տաճկահայաստանի Ասուար քուրդ գիւղիցն էին: Մեր տղոց տեղը շատ վատ էր, բայց բարեբախտաբար այդ բոլորին պատահում են երկու քրդի, որոնց օգնութեամբ նրանց յաջողվում է բարձրանալ Բօզ-Պաղ: Երբ քրդերը տեսնում են տղոց ապահով դիրքը, վերադառնում են և բաւական հեռու տարածութեան վրայ սպասում, մերթ րնդ մերթ հրացան արձակում, տղերքը նրանց չեն պատասխանում, փամփուշտները խնայում էին միւսնոյն է՝ թշնամուն չէին հասնիլ:

Բօզ-Պաղը շատ մօտ է տաճկաց Թոփրակ-Ալէին, մի կէս ժամուայ ճամբայ հազիւ լինի: Այդտեղ արդէն լուր էր տարածվել, արդէն գիտէին, որ «հայոց զօրքը» գալիս է: Շատ չանցած՝ Թոփրակ-Ալէից երևում է տաճկաց «կանոնաւոր» հեծելազօրքը և դէպի Բօզ-Պաղըն ուղղվում: Սարգարն խկոյն տղոցը բաժանում է 4-5 հոգուց բաղկացած փոքրիկ խմբակների, գետեղում նրանց զանազան կէտերում: Ղարաբաղցի Զ-ի խմբակի դիրքը բոլորից մօտ էր տաճկաց հեծելազօրքին, երբ Զ-ի խմբից առաջին արձակած գնդակը գնում, դիպչում է զօրքի առաջնորդի ձիու ճակատին, տաճկաց զօրքն սկսում է փառաւոր կերպով... յետ փախչիլ: Մերոնք ուզում են հետամուտ լինել նրանց, բայց Կուկունեանը

արգելում է: Տղերքը քաղցած, յոգնած, մութն էլ ընկնում էր, անհրաժեշտ էր մի այլ տեղ փոխվել, որովհետև տաճիկները կարող էին նրանց շրջապատել աւելի մեծ զօրքով՝ կոտորել կամ սովամահ անել: Բարեբախտաբար տղոցից մէկը՝ կարնեցի Մինասը շրջակայքին մի փոքր ծանօթ է լինում, նա կարողանում է առաջնորդել մինչև Թեաքա-Բինա կոչված ձորը: Այստեղ տղերքն իջնում են, ստիպված են լինում այդ ձորում մինչև կէս գիշեր մնալ, որովհետև այդտեղից էլ ոչ ոք ճամբէն չէր ճանաչում: Վճռում են վերջապէս շարունակել ճանապարհն անտառի միջով՝ յուսալով, որ կը պատահին մի հայ գիւղի, որը նրանց համ կը կերակրէ, համ էլ ճամբայ ցոյց կը տայ: Այդպէս գնում են անտառի միջով, սաստիկ մութ, տեղն անծանօթ, բայց և այնպէս շարունակում են գնալ: Անցնում են բաւական մեծ տարածութիւն, լուսադիմին հասնում են Աղբուլաղ մեծ ձորի մօտերը գտնվող մի փոքրիկ ձորակ: Այստեղ նրանց պատահում են եօթը թուրքեր, որոնք երեք եզներ էին տանում դէպի Ալաշկերտ: Տղերքն ուզում են նրանց բռնել, երկուսը խուցին փակեցում են, իսկ մնացեալ հինգը կամենում են դիմադրել: Հինգն էլ դժբախտաբար սպանվում են: Խմբի պաշարն արդէն վերջացած է լինում, նրանք բռնում, մորթում են այն եզներէից մէկը, խորովում և առանց աղ, առանց հաց ուտում: Մի փոքր հանգստանալուց

յետոյ ճանապարհը շարունակում են, գնում դուրս են դալիս Աղբուլաղ ձորը:

Այդ ձորը գտնվում է Կաղզուանից մի քանի ժամուայ տարածութեան վրայ: Այդտեղից տղոցից մէկը՝ Գրիգոր Թէքիրդաղլին ճանապարհ է ընկնում դէպի Կաղզուան խմբի համար հաց բերելու բայց տեղին անծանօթ լինելով, ճանապարհը կորցնում է և դատարկ ձեռքերով վերադառնում տղոց մօտ: Խումբը հենց սկզբից անյաջողութիւնների է հանդիպում: Պաշարը վերջացած, հաց ճարելու փորձն անյաջող: Այս դրութիւնը սկըսում է զբաղեցնել տղոցը: Սարդարը և Աբրահամն առաջարկում են մի երկու ժամ հանգստանալ և անմիջապէս յառաջ ընթանալ դէպի Տաճկահայաստան, մըտնել երկրի խորքերը, այնտեղ կամ մեռնել, կամ մի դործ տեսնել: Այս առաջարկութեանը միանում է խմբի անդամների միայն մի մասը, իսկ մեծամասնութիւնը՝ սրա հետ և Կուկունեանն՝ ընդդիմանում են: Կուկունեանն այժմ է միայն ըմբռնում «Դաշնակցութեան» վարչութեան բռնած դիրքը, երբ նա աշխատում էր խմբի առաջանքը յետաձգել հետևեալ գարնան: Այժմ Կուկունեանը տեսնում է՝ տղերքը համարեա թէ քաղցած, յոգնած, առանց ուղեցոյցների, եղանակը փոխվում էր, ցրտերը սկսվում, լեռները ձիւնով ծածկվում, իսկ խումբը՝ իր օրերը պէտք էր այդ բարձրաբերձ լեռներում անցկացնէր: Այս օրերը հանգամանքները քննելով, նա

գալիս էր այն եղբակացուծեան, որ թէ դործի յաջողութեան և թէ խմբի ապահովութեան համար աւելի նըպատակայարմար էր վերագառնալ մի որ և իցէ տեղ, նա առաջարկում էր Երեւանեան նահանգի գիւղերը, ձըմեռն անցնելուց յետոյ գարնանն աւելի լաւ պատրաստված անցնել Տաճկահայաստան: Խումբը համաձայնվում է: Արդէն մութն ընկել էր, երբ խումբը ճանապարհ է ընկնում դէպի Վաղզուանի մօտ գտնվող Խար գիւղը: Բաւական ճանապարհ անցնելուց յետոյ անտառի մէջ կրակ են նկատում: Ղարաբաղցի Զ.-ը, Սահակը, գանձակեցի Խփրեմը և տաճկաստանցի Մէհրաբը խմբից բաժանվելով, ուղղվում են դէպի անտառի կրակը: Հասնում են, կրակի շուրջը նստած են լինում մի քանի թուրքեր, որոնցից երկուսը տեսնելով խմբի անդամներին, վազում, իմաց են տալիս Վաղզուան, իսկ միւս թուրքերը դիտմամբ տղոցը խօսքի են բռնում, մինչ այս, մինչ այն, Վաղզուանից վրայ են հասնում ռուս կազակները: Դրանց յաջողվում է մերոնց ձերբակալել, բացի Զ.-ից, որը փախչում, ազատվում է:

Այստեղ մենք պիտի նկատենք, որ ռուս կառավարութեան դէպի խմբի անդամները բռնած դիրքը պախարակելի էր: Այդ խումբը և առհասարակ ամբողջ հայկական շարժումը ոչ մի առնչութիւն չունի ռուսաց կառավարութեան հետ: Խումբն իր ամբողջ գոյութեան ընթացքում ոչ մի բանով տեղիք չի տուել ռուս կառ

վարութեանը միջամտելու, իսկ առիթներ չատ են եղել, երբ խմբի անդամները կարող էին դիմադրել ռուսաց կառավարութեան ներկայացուցիչներին կամ նրա հպատակ հայերին թշնամի տաճիկներին և քրդերին (Վարսի նահանգի): Վերցնենք հենց մի դէպք: Տաճկաց «կանոնաւոր» հեծեալազօրքը տղոց շնորհիւ ամթալի կերպով փախչում է, տղերքը տեսնում են այդ, նրանք ոգևորված, տաքացած են: Հենց այդ ըոպէին նրանք սահմանի վրայ նկատում են մի քանի զինուոր, որոնք տղոցը տեսնելով, վերցնում են իրենց գլխարկները, խումբը հասկանում է, որ դա սահմանապահ ռուս զինուորներ են և ոչ մէկի հրացանը չի ուղղվում դէպի վերջիններս: Մենք յետոյ կը տեսնենք, որ խումբը միշտ աշխատել է խուսափել ռուս կառավարութեանը վնասելուց: Բայց չնայելով դրան, ռուս կառավարութիւնը, կրկնում ենք, պախարակելի կերպով վնասեց մեր դործին: Նա հետամուտ էր լինում տղոցը բռնել և, եթէ խումբը այնքան ժամանակ ազատ մնաց, դա հայ գիւղացու շնորհիւն էր, որ կարողացաւ շարժանքներով, նոյն իսկ ամիսներով ծածկել, իր աչքի լոյսի պէս պահել պաշտպանել մի ամբողջ խումբ... Ռուս կառավարութեան այդ տմարդութիւնը խմբի անդամները դատարանում մի քանի անգամ նրա երեսով տուին:

Այդպէս, տղոցից երեքը բռնվում են, Ղարաբաղցի Զ.-ը փախչում է, նա ամբողջ գիշերը դէս ու դէն շրջելուց

յետոյ՝ հազիւ միւս օրը կարողանում է գտնել խումբը, որ տեղաւորված է ընկում վերոյիշեալ խար գիւղի այ- գիներում:

Այժմ, ընթերցող, մենք պիտի պատմենք աւելի տը- խուր անցքեր, պիտի նկարագրենք աւելի տխուր տեսա- րաններ: Այժ, տխուր է, ցաւալի է տեսնել մեր քաջ խրմ- բի անդամների մի մասը ձերբակալած, շղթայած, բան- տերը լցրած, միւսներին նենգօրէն սպանած. մի մասն էլ փախած, սարեր-անտառներ ընկած: Այժ, ցաւալի է տեսնել մի խումբ քաջեր դեռ ոչինչ չկատարած, ըստ երևոյթին ոչ մի գործ յառաջ չտարած, տեսնել նրա պարտութիւնը, նրա տխուր վախճանը: Բայց մի՞թէ, իրօք, այդ խումբը ոչինչ չկատարեց, ոչինչ չարեց. մի՞թէ դրա- նից մեր յեղափոխական գործը չօգտվեց: Ո՛չ. սխալ է, անկարելի է չափել մի խմբի գործունէութիւնը նրա ձեռ- քով մորթած մարդկանց քանակութեամբ, նրա աւերած, քարուքանդ արած գիւղերի թւով, նրա արած յաղթու- թեամբ: Մի՞թէ կարծում էք, որ այն ոգևորութիւնը, այն վեհ շարժումը, անձնագոհութեան այն օրինակները, այն սուրբ սէրը դէպի յեղափոխութիւնը, որ ներշնչեց, յա- ռաջ բերաւ այդ խումբը, անհետանք փնային: Մի՞թէ կարծում էք, որ դրանք մի ամբողջ սերունդ, մի ամբողջ ժողովուրդ չեն կրթում: Մի՞թէ դրանք նոր Կուկունեան- ներ, նոր Սարգարներ արդէն չպատրաստեցին: Դա մեզ

ցոյց կը տայ մօտիկ ապագան. իսկ այժմ հետեւենք տղոցը:

Խնչպէս ասացինք, նրանք իջել էին խար գիւղի այ- գիներում: Կուկունեանի պատուէրով զէնքերը հաւաքել էին մի տեղ, իսկ իրանք այստեղ-այնտեղ խումբ խումբ նստած էին. ոմանք ուտում էին (գիւղացիք արդէն նը- րանց համար ուտելու պաշար էին բերել), ոմանք կե- րել ճանգստանում էին, մի քանիսն էլ պարկած քնած էին: Զինված էին միայն Սարգարը, Աբրահամը, Մու- կուչը, Զ-ը և Նատօն: Հայոց փոքրիկ յրանակն՝ այս զրուծեան մէջ էր, երբ յանկարծ նրան շրջապատում են ահագին թիւ կազակներ, որոնք անմիջապէս սկսում են հրացան արձակել ուղղակի տղոց դարսած զէնքերի վրայ: Տղերքն սթափվում են: Դարբին Ստեփանը վազում է դէ- պի զէնքերը՝ հրացան վերցնելու և վիրաւորվում է: Խսկ այն զինված տղերքը, ի՞նչու նրանք իրենց զէնքերը չեն բանեցնում: Երբ կազակները շրջապատում են տղոցը, Կուկունեանը բարձրաձայն պատուիրում է չար- ձակել, աչքի առաջ ունենալով, որ 4-5 զինված հո- գով չէր կարելի կռւել մի մեծ խումբ կազակների դէմ. բացի այդ՝ նա նպատակ էլ չունէր ուսնների դէմ դը- նալու, մանաւանդ որ կազակներն էլ հրացան էին ար- ձակում միմիայն տղոց զէնքերի կոյտի վրայ: Բայց ահա այդ միջոցին կազակներին միանում են մի խումբ կատա- ղի քիւրդեր, որոնք սկսում են հրացան արձակել դէպի տղաները: Տղոց զրուծիւնն աւելի կրիտիքական է դառ-

նում. քիւրդերի օրինակին է հետեւում և մի կազակ. որը վիրաւորում է Նատոյին: Երբ մեր զինված տղերքը տեսնում են քաջ Նատոյի ընկնելը, միայն այն ժամանակ էլ չկարողանալով իրենց զսպել, սկսում են հրացան արձակել դէպի այդ չարաբաստիկ կազակը և 5 գնտակ միմեանց յետեւից խրում են նրա կրծքի մէջ: Նատոն հոգին աւանդում է, բայց մեռնում է և այն կազակը: Տղայքն առանց գէնքի, իսկ գնտակները շարունակում են տեղալ. ուրիշ ելք չէր մնում, բացի փախչելուց: Մխում են փախչել. որը սարն է վազում, որը դէպի Կաղզուան, որը դէպի Վարաբաղ անունով հարեւան գիւղը: Բայց փախչել բոլորին չի յաջողվում, մեծ մասը բռնվում, ձերբակալվում է: Ձերբակալվում է և Կուկունեանը, որը սկզբում կամեցել է փախչել, բայց տեսնելով, որ շատերը բռնված են արդէն, վճռում է ինքը ևս մնալ, տղոց հետ միասին ներկայանալ դատարանի առջև, պարզ է ի պարզ բացատրել իր խմբի նւապատակը: Փախչողների թուում էին Սարդարը, Աբրահամը, Մուկուչը և Զ.-ը. սրանց յաջողվում է մի կերպ ձի նստել ու քշել: Չնայած, որ կազակներն իսկոյն դրանց յետեւից են ընկնում, բայց բռնել չի յաջողվում: Միայն վիրաւորում են Աբրահամին: Զ.-ը սրան հազիւ պահելով ձիու վրայ, կարողանում է ապահով տեղ հասցնել: Իսկ Սարդարն ու Մուկուչը գնում, մտնում են մի քիւրդի գիւղ, իջնում Սարդարի յարկվայի՝ տանը պատու-

պարվելու համար: Բայց նրանց այդ անզգուշութիւնն իրենց մահուան պատճառ դառաւ: Գիշերը նենգ յբարեկամները՝ նրանց երկուսին էլ քնած ժամանակը խեղդում են: Այսպիսի մի տխուր վախճանի արժանացաւ յայտնի յղաչաղ՝ Սարդարը՝ մեր յեղափոխական ուժերից ամենափորձվածներից մէկը: Այո՛, այդ քաջ հերոսի կորուստը մեզ համար զգալի, անփոխարինելի է: Ցաւալի է նոյնպէս և Մուկուչի մահը. դա այն երիտասարդն է, ընթերցող, որին մայրը բերեց, նուիրեց Կուկունեանին, ասելով. ՝Մեր խեղճ աղբերանց սիրուն էսոր մատաղ պիտի էնես:՝

Այդպէս, տղոցը ձերբակալում են, բերում Կաղզուան, բանտարկում, Կուկունեանին մի առանձին սենեակում. իսկ միւսներին՝ երկու սենեակում: Խար գիւղի այդ տըխուր անցքը տեղի ունեցաւ սեպտեմբերի 26-ին 1890 թ. Բանտարկվածների թիւը սկզբում 36 էր. փախածներից կարողանում են բռնել դարձեալ 7 մարդ, որոնց ևս բերում են Կաղզուան: Այդպիսով մեր բանտարկեալների թիւը հասնում է 43-ի: Կաղզուան էին բերել և Խարում վիրաւորված Դարբին Ստեփանին, որը կարճ ժամանակից յետոյ վախճանվում է: Սա էլ այն միւս մօր նուէրն էր. ՝Էսոր հետներդ տարէք, թող զոհվի այդ սուրբ գործի համար:՝

Կաղզուանից տղոցը պիտի տանէին Վարս: Այնտեղ լուր է տարածվում, որ Հոկտեմբերի 20-ին բանտար-

կեանքներին բերում են: Ղարսի ժողովուրդն ահագին
խմբերով գնում է դէպի Կաղզուան տանող ճանապարհ-
հը, ժամերով սպասում: Հոկտ. 24-ին միայն կէսօրից
յետոյ տղերքը շղթայակապ, շրջապատված ոստիկաննե-
րով, կազակներով և հետեակ զինւորներով, մնալք գոր-
ծեցին Ղարս: Տխուր էր տեսարանը: Տղերքն իրենք ու-
րախ էին, դէմքերի արտայայտութիւնը զուարթ. յուսա-
հատութեան նշոյլ անգամ չէր երևում: Երբ խումբը
մօտենում է ժողովուրդին, վերջինս բռնն «կեցցէք» է ար-
ձակում, յուսադրում, քաջալերում իր հերոսներին: Ժո-
ղովուրդի այդ անհուն սիրոյ արտայայտումը նրանց խրա-
խուսում, ոյժ, հաւատ էր ներշնչում: Նրանք տեսնում է-
ին, որ իրենց սկսած գործը, իրենց թափած սկզբնական
ճիգերն անհետեանք չեն մնացել, այլ խոր արձագանք
էին դառն ժողովուրդի սրտում, և այժմ այդ «կեցցէները»
այն արձագանքն է, որ նրանք լսում են:

Ղարս բերելուց յետոյ նրանց բանտարկում են բեր-
դում, Կուկուշեանին դարձեալ առանձին:

Խմբի փախած միւս անդամների մասին՝ թէ ուր են
նրանք կամ ինչ են անում, յայտնի պատճառով մենք չը-
նում ենք: Այժմ հետեւենք զարաբաղցի Աբրահամին:

Ինչպէս մենք տեսանք, Խարում պատահած այգի ժա-
մանակ Աբրահամը վերաւորվում է: Զաքարը նրան
փախցնում, բերում, հասցնում է մի հայ գիւղ, ուր բը-

ժշկում են նրա վերքը: Առողջանալուց յետոյ նրա ա-
ռաջին ցանկութիւնն է լինում նախ և առաջ վրէժխն-
դիր լինել Սարգարի մահուան: Նոյն թուականի նոյեմբ.
14-ին նա սպանում է Մրէ և Խսա քրդերին: Նա ե-
րազում էր տղոցը նոյն իսկ Ղարսի բերդից ազատել: Նա
չէր կարողանում տանել, որ իր ընկերների մի մասը
բերդում կալանաւոր ընկած մնայ: Նա յաճախ նամակ-
ներ էր գրում տղոցը. «Կամ ձեզ կազատեմ, կամ բեր-
դի տակ կը գանեն իմ դիակը»:

Այդ նպատակով նա ուզում էր խումբ կազմակերպել:
Կազմել մի խումբ այդպիսի յանգուզն ծրագրով՝ այն-
քան էլ հեշտ չէր, նոյն իսկ անիրագործելի: Այս
միտքն Աբրահամին շատ էր զբաղեցնում, իսկ իրագոր-
ծել չէր յաջողվում: Այդ նրան զրգուում, կատաղեց-
նում էր: Հենց այդ էր պատճառը, որ նա աջ ու ձախ
շատ քրդեր ու թուրքեր էր սպանում: Նրա անվնհե-
րութեան չափ ու սահման չկար. պատահել են դէպ-
քեր, որ նա մեն-մենակ 10 հոգու դէմ է դուրս եկել
և բոլորին էլ հալածել: Նրա քաջութիւնն առասպե-
լական էր դառել. քրդերը նրան «հայոց սը. Սարգիս»
էին անուանում: Նա մի այնպիսի սարսափ էր ձգել Ղար-
սի ամբողջ նահանգում, որ մի ժամանակ այդ նահան-
գի ոստիկանութեան բոլոր ուժերն ուղղված էին նրան
բռնելու: Ոստիկանութեան բոլոր թափած ճիգերն ի
զուր էին կորչում: Աբրահամն ամեն տեղ էր, բայց ոչ մի

տեղ էլ չէր յաջողվում նրան բռնել: Պատահել են դէպքեր, որ գաւառապետը մի և նոյն գիշերը նրա հետ միասին մէկ տան են եղել և խեղճը չի էլ կասկածել, որ իր փնտրած Աբրահամը հենց իր մօտ է եղել:

Ղարսի նահանգից Աբրահամն անցնում է Երևանեան նահանգը, ուր նա պիտի միանար յայտնի «Ղաչաղնե-րի» հետ: Բայց այստեղ նա զոհ է գնում մէկ կեղտոտ մատնութեան: Նրան ձերբակալում և Ղարս են բերում, որ այնտեղ իր բանտարկված ընկերներից կարողանան հաստատ իմանալ նրա զարբաղցի Աբրահամը լինելը: Բայց տղերքը, հասկանալով բանի էութիւնը, բոլորովին անծանօթ են ձևանում: Կառավարութիւնը կողմնակի կերպով համոզվում է, որ իրօք նա Աբրահամն է: Նը-րան պահում են Ղարսի բանտում: Բայց Աբրահամն այն բնաւորութիւններից չէր, որ հանգիստ նստէր. նա տը-ղոց հետ խորհուրդ է տեսնում և փախչելու ծրագիրը կազմում: Նրանց միանում են և երկու-երեք թուրքեր: Արդէն ամեն ինչ պատրաստ է լինում, մնում է միայն պատից մէկ քար հանել ու գիշերը փախչել: Բայց ինչպէս է պատահում, բանտապետը գլխի է ընկնում, դա-լիս է տղոցը մտրակով ծեծում: Ղերջիններս սաստիկ վրդովում են, յարձակվում են բանտապետի վրայ, ծե-ծում, փոխարէնը հատուցանում: Այս դէպքի համար նրանց բոլորին շղթայակապ «կարցեր» են դրում: Աբրա-համը տեսնում է, որ այդ ծրագիրը շուտով չի կարելի ի-

րագործել: Յայտնում է իր ընկերներին, որ ինքն այլ ևս չի կարող դիմանալ բանտային կապանքներին և հենց ա-ռաջին պատահած դէպքից պիտի օգտվի — կամ կազատ-վի, կամ կը մեռնի: Նրան միանում է և մի թուրք: Մի օր քննիչի մօտից վերադառնալիս՝ պէտք էր իրագործէին իրենց ծրագիրը: Աբրահամը պայմանաշան է անում թուրքին, մի բուռը լի տաքդեղ (պղպեղ) ածում զին-ւորներից մէկի աչքը և սկսում է փախչել, ենթադրե-լով, որ թուրքն էլ միւս զինւորի աչքերը լցրած կը լինի: Բայց նենգամիտ թուրքը դրժում է իրենց պայմանը, ո-չինչ չի անում, այլ հանգիստ մնում է իր տեղը կանգնած: Այդ միջոցին ազատ մնացած զինւորը հրացանն արձա-կում, Աբրահամին մահացու վերք է տալիս: Ղարաբաղի քաջ զաւակը հոգին աւանդում է շուտով:

Տղերքը բանտում ընկած, ամիսներով սպասում են իրենց դատին: Դատը տեղի է ունենում, ամբողջ շաբաթ-ներ է տևում: Տղերքը իրենց պաշտպանում են, նրանք ոչ մի վնաս չեն հասցրել ուռւ կառավարութեանը. նրանց դիտաւորութիւնը, նրանց սուրբ նպատակը բոլո-րին էլ յայտնի է: «Մենք գնում էինք Տաճկահայաս-տան, յայտնում են տղերքը թէ՛ քննիչին և թէ՛ նա-հանգական դատարանի առջև, մենք գնում էինք Տաճ-կահայաստան մեր եղբայրների վրէժը նրանց արիւնը ծծող քրդերից և տաճիկներից հանելու, մենք ուզում

էինք միայն օգնութեան ձեռք կարկառել այդ դարերով տանջված, խաղաղ ժողովուրդին. մենք ուսն կառավարութեան դէմ չէինք: Մեզ զարմացնում, ապշեցնում է ուսն կառավարութեան բռնած այդ պախաւակելի գիրքը, ընթացքը: “Նրանք չեն ծածկում իրենց զգուշները դէպի կառավարութիւնը, նրանք այդ յայտնում են հենց դատարանում խուռն բազմութեան և դատաւորների առջև: Իսկ դատարանը, ինչ վճիռ է կայացնում նա: Նա արդարացնում է Սարգարին և Մուկուչին սպանող քրդերին և դատապարտում է այդ խումբ անձնագոհ երիտասարդներին: Դատարանի պարսաւելի վճիռը բոլորին էլ յայտնի է, տղոցը տաժանակիր աշխատանքի են դատապարտում: Գործը նահանգական դատարանից անցնում է պալատը: Չանքեր են գործ դնում, որ դատապարտաւալների պատիժը գոնէ քիչ մեղմացնեն, բայց անգուժ դատաւորներն անյողդողդ են մնում. նրանք մազաչափ անգամ չեն փոխում դատարանի անարդար վճիռը: 27 հոգի դատապարտվում են տաժանակիր աշխատանքի 12-ից 20 տարի ժամանակով: Ներանց մի մասն արդէն Սիբիրիայի խորքերումն է, միւսը դեռ ճանապարհին:

Սակայն տղոցը ցաւ էր պատճառում ո՛չ թէ դատարանի ծանր վճիռը, ո՛չ թէ իրենց վիճակված երկարամեայ դաժան կեանքը, այլ գլխաւորապէս այն հանգամանքը, որ իրենց դատում, դատապարտում են ո՛չ իբրեւ քաղա-

ղաքական յանցաւորների, այլ իբրեւ լոկ քրէական, իբրեւ հասարակ աւազակների, չնայած տղոց պարզ խոստովանանքներին, չնայած բազմաթիւ վկայութիւններին խօսուն ապացոյցներին:

Տղերքն արսոր են գնում, նրանք տասնեակ տարիներով տաժանակիր աշխատանքի են գնում, բայց նրանք չեն յուսահատվում: Նայեցէք ահա այս գրքոյկին կցած պատկերների խմբին: Տեսէ՛ք, թէ ինչ են արտայայտում այդ դէմքերը.— ուրախ, քաջարի, վստահ, համոզված իրենց գործի արդարութեան մէջ և շատերի դէմքերի վրայ հեղնական ժպիտ դէպի իրենց կապանքները: Յոյս, հաւատ է ներշնչում պատկերների այդ խումբը: Այո՛, նրանք չեն կորցրել իրենց հաւատը դէպի յեղափոխական գործի յաջողութիւնը, նրանք չեն յուսահատվում: Նրանք չեն ընկճվում, որովհետեւ իրենց յետեւից թողնում են արդէն վերածնված մի ժողովուրդ: Այն տեսաբանները, անձնագոհութեան օրինակները, ցոյցերը, որոնք տեղի էին ունեցել մինչև տղոց բանտարկվիլը և յետոյ, կենդանի ապացոյցներ են ժողովուրդի վերածնութեան այդ մեծ գործին: Նայեցէ՛ք, տեսէ՛ք, թէ ինչպէս է ժողովուրդը դիշեր ցրել անդադար մտածում, հոգում իր բանտարկեալների համար: Ի՛նչպիսի առատութեամբ են բերում զանազան կերակուրներ, թէյ, շաքար, ծխախոտ, փող. նայեցէ՛ք ինչպէս ժողովուրդն ահագին խմբերով փողոցները լցված, ժամերով սպասում

է տղոց բաղնիք տանելուն. նա տեսնում է նրանց, ողջու-
նում, խրախուսում: „Մենք էլ ձեզ կը հետևինք, մենք
էլ կը գնանք զոհվելու“ լսվում է ամբոխի միջից: Տե-
սէք, ինչպիսի ոգևորված նամակներ են բանտը տեղում
Վուկոնեանի հասցէով: Այդ նամակներից մէկում ի
միջի այլոց կարդում ենք հետևեալ տողերը. „Վու-
կոնեանն իր գործերով զարթեցրեց հայ ազգը խոր
քնից. . . իւրաքանչիւր ուրախ սեղանի ժամանակ առա-
ջին կենացը հայրենիքին է նուիրված լինում, երկրոր-
դը հայրենիքի նախափկայ Վուկոնեանին. . . 1890 թուա-
կանին ծնունդ է առնում ազգը. . . Այսուհետեւ Վու-
կոնեանն էլ չի պատկանում ո՛չ իրեն, ո՛չ էլ իր ծնող-
ներին, այլ կազմում է ամբողջ ազգի սեպհականութիւ-
նը. նրա անունը պիտի անցնի պատմութեան էջերը. . .
Աստուած անխիղճ կը լինի, եթէ չազատի Վուկոնեա-
նին դաժան բռնակալների ձեռքից“ . . .

Օր օրի վրայ ժողովրդի համակրութիւնը սաստկա-
նում է. ստեղծվում են բազմաթիւ ոտանաւորներ, եր-
գեր՝ նուիրած խմբին, նրա գործերին: Դրանք բերանից
բերան են անցնում, կրկնվում, երգվում: Բերենք այս-
տեղ դրանցից մէկը. —

Մնա՛ք բարեաւ, սուր, հրացան,
Մնա՛ք բարեաւ, ընկերներ,
Անցան օրեր ազատութեան,
Եկան բանա ու կապանքներ:

Երբ ես վառված ատելութեամբ
Դէպ գարշելի բռնութիւն,
Թռչում էի կատաղութեամբ
Տալ եղբարցս օգնութիւն,

Այնժամ անյագ սիրտս լի էր
Մաքուր և սուրբ իղձերով,
Վեանքիս գնով նա ուզում էր
Տալ խեղճ հային սէր, գորով:

Բայց թշնամին ինձ թակարդեց,
Պղծեց սէրս սրբալից,
Անպատուութեան դրոշմ դրեց
Գործի վրայ ռխալից:

Բայց ծանր չեն կապանքներս,
Մութ բանտը չէ ինձ տանջող.
Ո՛հ, այլ ևս թշնամու դէմ
Ձեմ անյողգողդ մարտնչող:

Սակայն եթէ նորից ազատ
Վիճակված է ինձ ընկել,
Այնժամ սուրբ ձեռս առած՝
Վելլեմ նորից մարտնչել:

Եւ կատաղած սրտիս յագը
Այդ սրովը ես կառնեմ,
Եւ թշնամու գարշ վարմունքը
Իր երեսին կը զարնեմ:
Ահա գարծեալ մի այլ ցոյց Յարութիւն Թէքիրդաղ-

ցու թաղման ժամանակ: Խարից փախչելուց յետոյ շուտով նա հիւանդանում և մեռնում է: Ղարսում նրան ոչ ոք չէր ճանաչում. բաւական է, որ նա ևս խմբի անդամներին է: Ամբողջ Ղարսի հայ հասարակութիւնը ներկայ էր նրա թաղման հանդիսին: Այդ օրը ձիւն էր գալիս և սաստիկ ցեղն էր: Երբ դագաղը գերեզմանն են իջեցնում, ժողովուրդը խորին յարգանքով չորում է ցեխի, ձիւնի մէջ, գլուխ խոնարհում թանգագին նշխարին: Այդ յարգանքը, այդ ահագին բազմութեան բարձրաձայն լացը մարդու փշաքաղում, վրան սարսուռ էր ձգում: Ի՞նչ տխուր, բայց և ի՞նչ վեհ, ազգու տեսարան էր այդ: Այդ թաղումը երկար ժամանակ անջնջելի կը մնայ դարսեցիների յիշողութեան մէջ:

—o—

Ընթերցող, մենք վերջացնում ենք: Մենք բաւական թոյլ կերպով գծեցինք Կուկունեանի խմբի արշաւանքից մի քանի էպիզոդներ, մի քանի գծեր: Մենք կարող էինք այստեղ յառաջ բերել և մի քանի եզրակացութիւններ, որ մեր մէջ յղացան այդ դէպքերը պատմելիս. մենք այդ չենք անում, այլ ձեզ ենք թողնում: Այսքանը միայն կաւելացնենք. հայ ազգն այժմ անցնում է յեղափոխական բովոյժ. հայկական շարժման ալիքներն արդէն ծփում են ամենուրեք: Նրա յաջող ելքը ձեզանից է կախված...

1890-ի ՇԱՐԺՄԱՆ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐԸ

1 Աթնաս 2աջանեանց, Գողթան գաւառի Յղնա գիւղից, թաղուած Կաղզվանում:

2 Ղարդան, Ղանեցի, թաղուած Կաղզվանում:

3 Աբրահամ Տէր-Անդրէասեան, Դուշէթցի, թաղուած Բաշ-Քեօյում (Ռ.-Տաճկ. սահմանի վրայ):

4. Նատօ Շահնազարեան, Բուլանիի Շէյխ-Նաղուբ գիւղից, թաղուած Կաղզվանում:

5. Սարգար Աւետիսեան, Շիրակայ Ղաթաղցի գիւղից, թաղուած Կաղզվանում:

6. Դարբին Ստեփան, Էրզրումցի, 78 թւին Ղարս գաղթած. թաղ. Կաղզվանում:

7. Մկրտիչ Պօղոսեան, Բաշ-Քեատիբլար գիւղից. թաղուած Կաղզվանում:

8. Յարութիւն Յովհաննիսեան, Ռոտոստցի. թաղուած Կաղզվանում:

9. Սահակ Մինասեան, Արցախու Քէշիշ-Քեանդ գիւղից. թաղ. Կաղզվանում:

10. Աբրահամ Աղաժախեան, Արցախու Ուշանաբազ գիւղից. թաղուած Ղարսում:

11. Մկրտիչ Մուղղուսեան, վախճանուեցաւ Տըփ-խիսի Մետեխի բանդի հիւանդանոցում 94-ի Ապրիլին:

12. Գրիգոր Էքմէքեան, Ախալցխացի. վախճանուեցաւ Բաթումի բանտում 94-ի Օգոստոսին:

4. Յ. Դաշնակցութեան հրատարակութիւնները.

1. Ապստամբական Ոգի.
2. Յեղափոխական Կեանքից.
3. Դաշտնի Տպարան.
4. Դիտական Սօցիալիզմ. Փ. Էնգելս.
5. Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան ծրագիրը:

Դրբոյկներ ստանալու համար դիմել "Դրօշակ"-ի
խմբագրութեան:

3257

3258

3259

3260

12017

